

מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם

I

בעריכת

בנימין אברהמוב
המחלקה לערבית
אוניברסיטת בר-אילן

תל-אביב תשס"א

חומרי רפואה מאלשאם על-פי אלמסתעיני¹

ירון סרי וזהר עמר

הקדמה

יונס אבן יצחק אבן בכלארש (המאה האחת-עשרה והשנים-עשרה) היה רופא יהודי, אשר שירת את שושלת בני הוד בספרד. בימי מושל סרגוסה, אבו ג'עפר אחמד השני אלמסתעין (1109-1085), חיבר אבן בכלארש את ספרו על התרופות הנפרדות, ומתוך הוקרה קראו על שם שליט זה - "אלמסתעיני".¹

מחיבורו של אבן בכלארש נשתיירו ארבעה כתבי-יד: מדריד (מספר 5009), נאפולי (מספר 96), ליידין (מספר 1339) ורבאט (מספר 481). עד כה טרם זכה חיבורו לצאת לאור בשלמותו בדפוס. דברי מבוא וקטעים מתחילת חיבור זה פורסמו עליידי רינו ולוי; אלו התבססו על כתבי היד של רבאט וליידין.² מאמר זה מבוסס בעיקר על כתבי-יד מדריד, שהשתמר כמעט בשלמותו,³ ולפיכך תהיינה כל המובאות על-פיו.

* מחקר זה נתמך ע"י קרן המזרח לתרבות, חברה וחינוך במורשת יהדות ספרד על שם אהרן ורחל דהאן.

1 ابن ابي اصيبعة، عيون الانبا - في طبقات الاطبا، بيروت 1965 (להלן: אבן אבי אציבעה). ס 501. محمد العربي الخطابي، الاغذية والادوية عند مؤلفي الغرب الاسلامي، بيروت 1990، ص 22-23.

2 H. P. J. Renaud, "Trois études d'histoire de la médecine arabe en Occident", *Hesperis* M. Levey, "The Pharmacological Table of ibn (להלן: רנו), 10 (1930), pp. 135-50. Biklarish", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 26 (1971), pp. 413-21; M. Levey and S. S. Souryal, "The Introduction to the Kitāb al-Musta'inī of Ibn 134-66. Biklarish (fl. 1006)", *Janus* 55 (1968), pp. 134-66. פורסמה עליידי A. Labarta בתוך: J. Vernet, *Estudios Sobre Historia de la Ciencia Arabe*, Barcelona 1980, pp. 181-316. العربي الخطابي، الطب والاطبا - في الاندلس الاسلامية، بيروت 1988، ص 23-24. על תרומתו של אבן בכלארש, ראה ו' עמר ו' סרי, "אבן בכלארש - מגדולי רופאי ספרד", קורות (בדפוס) (להלן: עמר וסרי).

3 ابن بكلارش، كتاب المستعيني، הספרייה הלאומית, מספר 5009. (להלן: כתבי-יד מדריד).

את חיבורו "ספר הטבלאות אודות התרופות הנפרדות" (*كتاب الجدولة في الادوية المفردات*), פותח אבן בכלארש בהקדמה שבה הוא מציין את המניעים לכתיבת חיבורו, את יתרונות חיבורו וכן את שיטת עבודתו. המשך ההקדמה מהווה מעין פרקי מבוא לחלק העיקרי הערוך בטבלאות. כל טבלה מסודרת בצורת לוח (*synoptic*) בעל חמש עמודות: (א) שם התרופה (ב) טבעה ודרגת השפעתה (ג) ביאור שמות התרופות ותרגומם לשפות ולדיאלקטים שונים (ד) רפואות חלופיות (ה) תכונות התרופות ושימושן.

מקורותיו של אבן בכלארש רבים ומגוונים: (א) ספרי הרפואה והמדע היוונים והרומיים, דוגמת אריסטו, דיוסקורידס וגאלינוס (ב) החיבורים שנכתבו ב"תקופת התרגומים" בימי הח'ליפים העבאסים על-ידי הנגן אבן אסתאק (809-877) ותלמידו חביש אבן אלחסן ואחרים (ג) החיבורים הרפואיים הערביים המקוריים, שנכתבו במאות העשירית והאחת-עשרה על-ידי מיטב רופאי ספרד וצפון אפריקה. מבין אלה, ראויים לציון פילולוגים וסופרים ערבים קדומים המצוטטים בדברי אלדינורי (מת ב-896), כגון: אבו זיאד אלכלאבי, אבו נצר אלבאהלי, אלפראא, אלאצמע, אבן קתיבה, אבו עבידה, יעקוב אלסכית ואבו אלהית'ם אלאעראבי.⁴

חומרי הרפואה מאלשאם

בחיבורו של אבן בכלארש נזכרים חומרי רפואה אחדים שמקורם מאזורי אלשאם ופלסטין, בספרות המוסלמית של ימי-הביניים, המונח אלשאם מציין שם כולל לסוריה רבתי שאינו מבחין בין אזורי המשנה הרלוונטים לארץ ישראל כיחידה עצמאית. אזור פלסטין הוגדר כחבל ארץ שהשתרע בין רפיח בדרום ובין לג'ון (= מגידו) בצפון.⁵ מכל מקום, מידע על חומרי הרפואה מאזור סוריה וארץ-ישראל נזכר ועיר פה ועיר שם גם על-ידי מחברי ספרי רפואה אחרים בימי-הביניים, כגון: יוחנא אבן מאסויה (777-857), יעקוב אבן אסתאק אלכנדי (מת בשנת 870 לערך), אבו בכר מחמד בן זכריא אלראזי (865-925), יצחק הישראלי (מת ב-953), אלע'אפקי (המאה השתיים-עשרה) ואבן ר'שד (1126-1198). לעתים מדובר במידע השאוב מספרים אחרים ומתקופות קודמות לזמן המחבר, אך פעמים הוא משקף את המציאות בימיו. חשיבות מרובה נודעת לחיבורו זה של אבן בכלארש, בעיקר משום שנשמרו בו קטעים שכתבו סופרים נשכחים ומידע מחיבורים שחלקם אינם בידינו כיום. כפי שנראה להלן, את הידיעות שמביא אבן בכלארש ניתן לסווג לכמה קבוצות, והן נבדלות בטיבן, באופיין ובמקוריותן.

אגב אורחא, נמצאנו למדים על צמחים שמקורם באלשאם. בחלק מהמקרים מדובר בכינוי של זנים ידועים, שבתקופה קדומה מאד (קשה לקבוע מתי במדויק) היו ייחודיים לאזור אלשאם או שמייחסים את מקורם לאזור זה. מכל מקום, זני צמחים אלה היו מצויים וידועים בתקופתו של המחבר בתרבות החקלאית באזורים שונים בעולם ולא רק באלשאם.

4 רנו, עמ' 148-150. עמר וסרי.

5 ראה בהרחבה אצל מ' גיל, *ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה*, תל אביב תשמ"ג, כרך א, עמ' 91-94. (להלן: גיל).

דוגמאות לצמחים מעין אלה: כרנב שאמי (עמ' 80), כראת' שאמי (עמ' 81), דאננד שאמי (עמ' 119), זנג'ביל שאמי, (עמ' 119) וקת'א שאמי (עמ' 129). אזכור שמות צמחים מהזן השאמי, כמו בספרי רפואה רבים אחרים, הוא אפוא מידע שערכו אינו סגולי.

בניגוד לזאת, קיימים צמחים מהזן השאמי, ששמןם אכן מעיד על כך שהם ייחודיים לאזור זה בלבד. צמחים אלה מכונים כיום בשפה המדעית בשם צמחים אנדמיים. כמו-כן, במדע חומרי הרפואה הקדום קיימת הבחנה בין זנים שונים של צמח, ויש אף חלוקה לדרגות, בהתאם לאזורי הגידול השונים. ההבחנה היא מורפולוגית, על-פי איכות החומר הפעיל, חוזקו, ריחו וכדומה. בקטגוריה זו נכללים כמה צמחים מסוריה ומארץ-ישראל, שסגולותיהם הייחודיות צוינו על-ידי מקורות חיצוניים בני התקופה, כגון: הדרונג' (עמ' 44), עפץ (עמ' 108) סמאק (עמ' 121) וח'דנוב (עמ' 128) מהזן השאמי. במקומות אחרים מציין אבן בכלארש מיני צמחים או את תוצריהם שמקורם מאזור פלסטין: שמן הזית הפלסטיני (עמ' 56) והע'אפת הפלסטיני (עמ' 133). בין המחצבים והמינרלים שמוצאם מאלשאם הוא מזכיר את הזאג' הסורי (עמ' 54) והתותיא (אבץ) מאלשאם (עמ' 126).

סוג מידע אחר קשור לשמות התרופות. אבן בכלארש מציין את שמן של מספר תרופות כפי שנקראו בלשון אנשי אלשאם. כידוע, לתרופות היו כינויים בוטניים רבים ומגוונים, אם בשל שוני הלשוניות ואם בשל ריבוי הדיאלקטים באותה השפה עצמה, במחוזות השונים ובתקופות הזמן השונות. מסיבה זו נכתבו מילונים שנועדו לתרגם את שמות התרופות ללשונות השונות.⁶

אבן בכלארש מביא בספרו שמות חומרי רפואה בשפות רבות ושונות ובהן סורית, פרסית, ערבית (בעיקר ספרותית ולעתים דיאלקט מקומי), יוונית, לטינית, ברברית וספרדית מקומית (ע'מית).⁷ בין חומרי הרפואה שהובא כינויים כפי אנשי אלשאם נזכרים חלבה (עמ' 61), צדף (עמ' 123), ח'זח' (עמ' 129). כינויי הצמחים כפי שהם מובאים בחיבור זה משקפים את מדרש השמות המקובל באזור סוריה רבתי בימי-הביניים. שמות אלה, ידועים עדיין בחלקם בימינו וחלקם נשתכחו.

המידע הריאלי חשוב ביותר ומשקף, ללא ספק, את המציאות בימי המחבר. אזכור הסבון המשובח שיוצר באלשאם (עמ' 123) ויוצא לספרד הנו דוגמא טובה לכך. להלן נביא מספר דוגמאות מחיבורו של אבן בכלארש לאזכור חומרי רפואה שיש להם זיקה לאזור אלשאם. הדוגמאות יובאו לפי סדר האלפבית העברי, בהתאם לסידורם בספר. ראוי לציין ששיטת סידור זו הייתה מקובלת בספרות הערבית בכלל, והספרות הרפואית לא הייתה יוצאת דופן בכך. לדוגמא, בספרו הידוע של אבן סינא, אלקאנון, סודרו חומרי הרפואה על-פי שיטה זו.

6 ראה הקדמת מאיירהוף (M. Meyerhof) לרבינו משה בן מימון, *שרח אסמאא אלעקאר* "Un Glossaire de Matière Médicale Composé par Maimonides", *Memoires presentes a L'Institut d'Egypte* 41 (1940) על אבן בכלארש ראה שם, עמ' 28. (להלן: הרמב"ם, שמות); ד' עמר, "אבן אלביטאר חוקר צמחי אש-שאם", *קתדרה לתולדות ארץ-ישראל ויישובה* 76 (תשנ"ה) (להלן: עמר, אבן אלביטאר), עמ' 53.

7 ראה בהקדמתו, כתב-יד מדרד עמ' 3.

חجر יהודי - هو حجر يوتى به من الحجاز يشبه احاليل الصبيان عن الزهراوي...
 منافעה وخواصها ووجوه استعمالها: مسیح يوجد في ارض فلسطين من الشام وقوته قوة
 تشفى الحصى المتولدة في الكلى اذا شرب بما فاتر وقيل انه يفتت الحصى المتولدة في المثانة
 وانكر ذلك جالينوس وقال ان فعله في تفتت حصى الكلى عجيب وقيل انه نافع من عصر
 البول وقيل ايضا يسمى حجر اليهودي من قبل انه يوجد في بلاد اليهود وفي ارض
 فلسطين والشام

תרגום

תגיד יהודי - זוהי אבן המובאת מאתגיאז, הדומה לאיברי הזכרות של הנערים,
 לפי אלוהראוי...
 תועלויותיה, סגולותיה ודרכי השימוש בה [לפי] מסיח:³⁰ נמצאת בארץ פלסטין
 שבאלשם וכוחה כוח המרפא את האבן הנוצרת בכליות - אם ישתו ממנה עם מים
 פושרים. ויש אומרים שהיא מפוררת את האבן הנוצרת בשלפוחית השתן, והכחיש
 זאת גאלינוס, שאמר ש[נ]ק פעולתה בפירור אבן הכליות מופלאה. ויש אומרים
 שהיא מועילה מפני עצירת השתן. ויש אומרים שהיא נקראת גם חגיד אליהודי
 משום שהיא מצויה בערי היהודים ובארץ פלסטין ואלשם. (עמ' 66)

אבן זו מתוארת לראשונה בספרי הרפואה הקלסיים של דיוסקורידס וגאלינוס,³¹ ומאוחר
 יותר בספרות הסורית, כמו, למשל, במילונן של בר-בהלול: "כאפא יהודיתא ... אלחגיד
 אליהודי שצבעו לבן יפה מפורסם ... מובא מן ארץ פלסטין מאלשם, מפרק את האבנים
 בכליות."³² את התיאור החשוב ביותר מביא אבן אלביטאר: "אספתי את האבן הזו בארץ
 אלשם בהר בירות, במקום ידוע בו, בסוק ג'וינה בנחלה הקרויה אלג'עית'ה ומשם מביאים
 אותה לדמשק."³³ גם דאוד אלנאטאכי מתאר בהרחבה, בסוף המאה השש-עשרה, את האבן,
 את סגולותיה הרפואיות ואת העובדה שאבן זו מצויה באזור ירושלים בפרט ובהרי אלשם
 בכלל.³⁴ החוקרים מזהים את חגיד אליהודי עם מאובן של קפוד ים קוצני, הנמכר עד היום
 בחנויות התרופות במזרח.³⁵

הרמב"ם, שמות, מספר 153.

30 מסיח אבן חכם אלדמשקי, בן המאה העשירית.

31 M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, Jerusalem 1980, Vol. 2, p. 322. R. T. Gunther, *The Greek Herbal of Dioscorides*, New-York 1959, p. 655 (להלן: גונטר).

32 R. Duval, *Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlule*, Paris 1881-1901, pp. 864, 971. M. M. Berthelot, *La Chimie au Moyen Age*, Paris 1893, Vol. 2, p. 16.

33 אבן אלביטאר, כך ב', עמ' 7.

34 אלנאטאכי, עמ' 108.

35 D. Hoper, *Useful Plants and Drugs of Iran and Iraq (Botanical series IX)*, Chicago 1937, pp. 194-195. Ioudaikos lithos בטרגום לדיוסקורידס למונח Ioudaikos lithos.

כרנב שמי - هو القنبط واسحاق سماه الكرنب البستاني وقال في الاغذية الكرنب
 البستاني المعروف بالقنبط واهل مصر يسمونه الاسفراج
 منافعها وخواصها ووجوه استعمالها: من خاصة بزره انه يفسد المتی اذا احتملته المرأة بعد
 الظهر من الطمث واذا شرب قبل الشراب منع من كثرة السكر واذا شربه المخمور حلل
 خماره

תרגום

כרנב שאמי - הוא הקנביט ואסחאק קרא לה: אלכרנב אלכסתאני, ואמר ב[ספרו]
 אלאעדי'יה:³⁶ הכרנב אלכסתאני הידוע כקנביט ואנשי מצרים קוראים לו
 "אלאספראג".

תועלויותיו, סגולותיו ודרכי השימוש בו: מתכונות זרעיו, שמשחיתים את הזרע, אם
 תישאם אשה לאחר שטרה מהווסת. ואם שותים אותו לפני [שתית] היין [=שראב]
 ימנע מפני שכרות מרובה. ואם ישתה אותו מי שהתפכח מיינו, ישחרר אותו מן
 הח'מאר [=הרגשת המיאוס והתוגה שלאחר ההתפכחות מן השכרות]. (עמ' 80)

הכרנב או הקנביט הוא הכרוב (*Brassica oleracea*) הגדל בארץ-ישראל. כך, למשל נזכר
 הכרנב במאה העשירית, ולפי אחת הגרסאות הקנביט היה בין הגידולים הנפוצים במחוז
 פלסטין.³⁷ מאוחר יותר מציינים הרמב"ם וכהן אלעטאר אלאסראילי³⁸ במפורש, שאלכרנב
 אלשאמי (הכרוב הארץ-ישראלי) הוא הקנביט.³⁹

למרות זאת, אין ללמוד מהשם כרנב שאמי, שבימי הביניים היה זה גידול ייחודי רק
 לאזור אלשם. יתכן שהשם כרנב שאמי, המופיע אצל הרופאים היהודים, נובע מהמסורת
 שהיתה נקוטה בידיהם מימי הגאונים, בהתייחסם ל'אספראג' (משנה, נדרים ו, י):

כך שמענו כי עיקר אספראג במיני דשאים הוא וישנו בארץ-ישראל. ואמר מר רב
 סעדיה גאון ז"ל כי נקרא אצפראג. ודע כי יש בכרוב דבר עגול ככדור והוא הנקרא
 אספראג שאמי [רב סעדיה] גאון כי הוא בלשון ישמעאלי אצפראג ... וזה שבכרוב
 כך נקרא בלשון פרסי. ומטילין ממנו בתוך היין ובתוך השכר כי יש בו כוח שמונע
 מן השכרות וזה כתוב בספרי הרפואות ... והיו הראשונים עושין ממנו יין ונקרא
 שראב אלכרוב.⁴⁰

36 הכוונה היא ליצחק אבן סלימאן אלאסראילי או "הישראלי" (מת ב-953), שפעל בקירואן
 בשירות שליטי תוניס. ערך זה נמצא בספרו *كتاب الاغذية والادوية*. بيروت 1992 (להלן: יצחק
 הישראלי). ص 412. על כתבי-היד של התרגום לעברית, ראה M. Steinschneider, *Die
 Hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin
 1893, pp. 756-757

37 אלמקדסי, עמ' 161 וכן שם, הערה m.

38 רופא יהודי שפעל במצרים במחצית השניה של המאה השלוש-עשרה.

39 הרמב"ם, שמות, מספר 184. אלאסראילי, עמ' 244.

40 א"א הרכבי, *תשובות הגאונים*, ברלין תרמ"ו, עמ' 196-197, 208-209. ד' עמר, "פירושים
 ריאליים בפרשנות ימיהיביניים לצומח של ארץ-ישראל", סיני קטו (תשנ"ה), עמ' צ'. דברי
 הגאונים אודות תועלת הכרוב כהגנה מפני שכרות קשורה להשקפה שרווחה בימיהיביניים,

כראת בסטאני - هو القفلوط وهو الكراث الشامي وهو الاندلسي وبالفارسية سيرموه

תרגום

כראת' בסטאני - הוא הקפלוט והוא הכראת' ה שאמי והוא האנדלסי ובפרסית סידמות, (עמ' 81)

מין שום זה מזוהה בוודאות עם שום הכרישה (כרתי, *Allium porrum*), ולרוב הדעות הוא ה"חציר" המקראי (במדבר יא ה). גידול זה נזכר בכל הספרות הרפואית של ימי הביניים. כך, למשל, אלעיאפקי, בן זמנו של אבן בכלארש, מביא בשם מחבר אחר, שיש שני מינים של אלכראת אלשאמי: האחד, צווארו [= גבעולו] ארוך וראשו קטן, ומין אחר שלו, צווארו קצר וראשו גדול מאד כראש הבצל, ויש אומרים שהוא המין האנדלוסי, וטענו שהוא הקרוי קפלוט. שם זה זהה לקפלוטות שבמשנה.⁴²

כלא السقنقور - السقنقور آمنه ما هو مصري ومنه ما هو هندي ومنه ما يتولد في بحر القلزم (1) ومنه ما يوجد في بلاد ما وهو جنس من الحرادين منافعها وخواصها ووجوه استعمالها: مسيح [زايد في] المني مهيج لشهوة الباه اذا شرب من السقنقور ما قرب من كليتيه واصطبذ في وقت هيجانه

תרגום

כליות הסקנקור - ממנו [מין] מצרי וממנו הודי וממנו הנולד בים אלקלוס (1) [= ים סוף] וממנו המצוי בערים מסוימות והוא מין ממיני החרדונים. תועלותיו, סגולותיו ודרכי השימוש בו [לפי] מסיח: מוליד (2) את הזרע, מעורר את תאוות המשגל, אם שותים מן הסקנקור מה שקרוב לשתי כליותיו ומה שניצוד בזמן היותו מיוחס. (עמ' 83)

תיאור הסקנקור באופן זה נזכר עליידי דיוסקורידס, והוא מובא עליידי מחברים מאוחרים רבים, כאמצעי להגברת הפריון. מדובר במין לטאה הנקרא כיום חומט רפואי (*Scincus scincus*).⁴³ תפוצתו של מין זה מוגבלת לאזורי מדבריות החולות של צפון אפריקה, סיני וישראל. גם בעת החדשה הוא שימש למטרות אלה ברפואה העממית ואף יוצא לארצות

לפיה קיימת איבה בין כרוב לגפן. אם הכרוב ישתל ליד הגפן, אחד משניהם יקמול ויצטמק. מסיבה זו השפעת השכר יורדת אם לפני השתיה אוכלים מספר עלי כרוב על בטן ריקה, ראה L. Kopf, *The 'Uyün al-Akhhār of Ibn Qutayba*, Paris 1949, p. 81

1. Löw, *Die Flora der Juden*, Vienna-Leipzig 1924, Vol. 2, pp. 131-138 41
י פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת גן תשכ"ח, עמ' 174.

42 מובא אצל אבן אלביטאר, כרך ד', עמ' 61.

43 פירוש המשניות להרמב"ם, מעשר שני ב, א. נדרים ו, ז. הרמב"ם, שמות, מספר 198.

44 קריאת המילה במקור היא מסופקת ומשום כך אנו מציעים לתרגם את המילה על-פי הקמתו, עמ' 15, שם הוא מסווג את הסקנקור בין חומרי הרפואה היוצרים את הזרע.

45 גונטר עמ' 108. אמין המלופ, معجم الحيران, القاهرة 1942, ص 219.

אירופה.⁴⁴ החומט הרפואי מובא מהנגב ומחופי סיני, וגם כיום ניתן להשיגו בשוק הבשמים (אלעטארין) בירושלים. הקדמונים ייחסו לסקנקור כושר להגביר את התאוה המינית, כנראה בשל מבנה מערכת המין המיוחדת של החומט. הם מציינים במפורש שבבסיס זנבו של החומט מצוי איבר הודווגות כפול המתעבה בעונת הרבייה.⁴⁵ תכונה זו קיימת גם בקרב זוחלים אחרים, ומכל מקום, הסתכלות זו מעידה על ידע זואולוגי מרשים. ציד הסקנקור ואופן שימורו, שלא השתנו במרוצת הדורות, מובאים בהרחבה עליידי אבן אלביטאר:

والوقت الذي ينبغي ان يصاد فيه من اوقات السنة وبعد ما يصرف فيه من امر الادوية والمنافع هو فصل الربيع فانه في هذا الوقت من السنة يهيج للسفاد ويكون نافعا بليغا وكيفية اعداده وتهيئه لذلك هي ان يذكى في يوم صيده فانه اذا ترك بعد صيده حيا ذاب شحمه وهزل لحمه وضعف فعله ثم يقطع راسه واطرافه وذنبه ولا يستاصل الذنب... ثم يشق جوفه طولا ويخرج جوفه ما خلا كنيته وكلاء وينظف ويحشى ملحاً ويخلط الشق ويعلق منكسا في الظل في موضع معتدل من الهواء الى ان يستحکم

תרגום

הזמן שבו ראוי לצודו מעונות השנה ולהכין אותו לצורך שבו משתמשים בו לתרופות ולשאר תועלויות הוא עונת האביב, שכן בזמן הזה של השנה הוא מיוחס, והוא מועיל תועלת מרובה, ואופן הכנתו לכך הוא: להציתו ביום שניצוד, שאם יעזבוהו לאחר שניצוד כשהוא חי, ימס שומנו ויכחש בשרו ותחלש פעולתו. ולאחר מכן חותכים את ראשו ואת גפיו ואת זנבו, ואין לעקור את זנבו מן שרשו ... ואחר-כך מבתרים את גופו לאורך ומוצאים את תוכו למעט שורש זנבו וכליותיו. ומנקים אותו וממלאים אותו במלח ותופרים את הקרע ותולים אותו כשהוא הפוך בצל במקום ממוזג...⁴⁶

عفص - الزهراوي سيال هو العفص منه شامي ومنه رومي والرومي هو الصغير والمشج وقيل ان الصغير المشج هو حصرم الكبير المعروف بالشامي منافعها وخواصها ووجوه استعمالها: اذا سحق وطبخ بالما ووضع كالضمد على اورام المقعدة الحارة نفعها منفعه بينة قوية وينفع من جروح المقعدة واذا سحق وذر على اللحم الزايد (1) ضممه

תרגום

עפץ - אלותראוי: סיאל הוא העפץ וממנו [מין] שאמי וממנו [המין] הרומי והרומי הוא הקטן המכווץ ויש אומרים שהקטן המכווץ הוא החצרט אלכביד הידוע כשאמי. תועלותיו, סגולותיו ודרכי השימוש בו: אם ישחקוהו ויבשלוהו במים ויניחוהו כרטייה על גבי נפיתויות העכוז החמות יועיל להן תועלת ברורה ומרובה ביותר. ומועיל מפני פצעי העכוז, ואם ישחקוהו ויזרוהו על גבי הבשר העודף, הוא יעלים אותו... (עמ' 108)

46 י. ורמן, "החומט הרפואי", מדע א (2) (תשס"ח), עמ' 47.

47 ראה למשל אבן אלביטאר, כרך ג', עמ' 21.

48 المحاظ, كتاب الحيران, القاهرة 1940, ج 6, ص 56. ج 7, ص 223. אבן אלביטאר, כרך ג', עמ' 21.

העפץ הוא גידול בלתי סדיר של רקמות הצמח אשר נוצר כתגובה לפגיעה של חרקים מסוימים, שלהם הוא משמש בית גידול להתפתחות הצאצאים. עפצים מתפתחים על גבי צמחים שונים, והם מכילים חומרים מסוג טנין (tanin) בעלי תכונות כיווץ ויבוש. עפציו של עץ מהסוג אלון (Quercus) היו בשימוש בעיקר בתעשיית הבורסקאות, וכן ברפואה. בארץ-ישראל גדלים מספר מיני אלונים ועל רובם מתפתחים עפצים; ידועים במיוחד עפציו של אלון התולע (Quercus boissieri). העפצים שגדלו באלשם היו ידועים בימי הביניים ואף יוצאו מאזור זה. בתעודת סוחרים משנת 1060 שנמצאה בגניזה יש עדות למשלוח של אוג [סמאק] ו"שק עפצים [עפץ], משקלו קנטאר ועוד משהו" מאשקלון למצרים.⁴⁹ העפצים (galla) נזכרו גם בין מוצרי המסחר החייבים במכס בעכו במאה השלוש-עשרה.⁵⁰ גם אלקלקסנדי (מת ב-1418) מזכיר את אלעפץ אלשמי כמרכיב מרכזי בהכנת הדיו.⁵¹

راسن - هو الزنجبيل الشامي ويقال له بالعجمية اله ويقال له كراث رومي وهو البتور ورايت الزنجبيل البستاني وفيه رطوبة فضلية بها صار رطبا في الاولى

תרגום

ראסן - הוא אלונג'כיל אלשמי והוא נקרא בספרדית מקומית (עג'מית) אלה ויש הקוראים לו כראת' דומי והוא הנתוד וראיתי את הזנג'כיל אלכמתאני ויש בו לחות יתירה, שעלידה הוא הופך להיות לח ב[דרגה] הראשונה. (עמ' 119)

צמח הדאסן הנזכר בספרות ימי הביניים, מזוהה בדרך-כלל עם טיון השמש (Inula helenium).⁵² למין צמח זה שורש עבה דמוי גזר אשר שימש רבות ברפואה, וידוע שהפיקו ממנו ריבה ומשקה המועיל למחלות נשימה והתקררות. במאה העשירית נמנה הדאסן בין הגידולים החקלאיים הנפוצים במחוז פלסטין ובאלשם.⁵³ יחד עם זאת, בתקופתו של אבן בכלארש צמח זה לא היה כנראה ייחודי רק לאזור אלשם והוא היה ידוע בשם זנג'כיל אלשמי גם בקרב רופאים אחרים מקיראון וספרד.⁵⁴

49 גיל, כרך ג', תעודה 487, עמ' 187-188.

50 F. B. Pegolotti, *La Practica Della Mercatura* (A. Evans ed.), Cambridge Mass. 1936, p. 63; A. Beugnot, *Les Assises de Jerusalem, Recueil des Historiens des Croisades*, Paris 1843, Vol 2, p. 178 (להלן: אסיות).

51 شهاب الدين القلقشندي، صبح الاعشى في معرفة الانشاء، القاهرة 1913 (להלן: אלקלקסנדי). ج 2، ص 176. שהאב אלדין אלקלקסנדי (1355-1418), שירת כמזכיר בפקידות המדינה המלוכית וכתב אנציקלופדיה מקיפה למען מוכרי המדינה. השימוש בעפצים לצורך הכנת דיו ועבוד עורות נזכר במקורות ההלכתיים, ראה תלמוד ירושלמי, גיטין ה"ב מד ע"ב. הרמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילין א, ד-ו.

52 הרמב"ם, שמות, מספר 353.

53 אלמקדסי, עמ' 181. ابن وحشية، الفلاحة النبطية، تحقيق ث. فهد، دمشق 1993، ص 63.

54 יצחק הישראלי עמ' 141. ابن الخيزر الاشيلي، عمدة الطبيب في معرفة النبات، الرباط 1990، رقم 928.

الراوند الشامي - الراوند الشامي يعرف بالرومية بربه بربوه منافعها وخواصها ووجوه استعمالها: ذكر [بعض] الاطبا (1) ان منافع الراوند الشامي قويا (2) من منافع الراوند الصيني ولذلك ما يجعل بدلا منه اذا عدم الراوند الصيني وينفع من عرق النساء واوجاع الرحم واذا لظخ مع الخل على الوان اثار الضرب والقوابي قلعا والشربة منه مثل الشربة من الراوند الصيني

תרגום

ראונד שאמי - ידוע ברומית בשם רבוב ברבוב. תועליותיו, סגולותיו ודרכי השימוש בו: מקצת הרופאים הזכירו שתועליות אלראונד אלשמי רבות יותר מתועליות אלדאונד אלציני ולכן אין משתמשים בו כתחליף לו, כאשר אין בנמצא אלדאונד אלציני. והוא מועיל מפני דלקת גיד הנשה ולכאבי הרחם. ואם מורחים אותו עם חומץ על סוגים [שונים] של עקבות המכה ועל הגזות, הוא מסירם. ושתיה ממנו היא כמו שתיה מן הראונד אלציני. (עמ' 119)

בספרות ידועים מספר מיני ראונד (Rheum): המין הידוע ביותר הוא הריבס הסיני (Rheum officinalis). אלדאונד אלשמי הוא ריבס הגינה (Rheum rhabonticum) אשר גדל באזורנו כצמח תרבותי.⁵⁵ על אודות המסחר בראונד באזור סוריה קיימות עדויות רבות. בתעודת סוחרים משנת 1060 נזכר הדאונד כמוצר שנשלח בחזרה לנמען, כנראה מצור למצרים.⁵⁶ הריבס (renbarbe) נזכר בין הסחורות אשר עליהן הוטל מכס בעכו במאה השלוש-עשרה.⁵⁷ אבן אלביטאר, הרופא שפעל באזורנו בתקופה האיובית, כתב במפורש, שאלדאונד אלשמי מובא לספרד מחבל עמאן שבארץ אלשם.⁵⁸

صابون - من الصابون صابون يعرف بالرقى منسوب الى رقا وهو صابون جاف يشبه المرهم النحلي يصنع اقراصا وقد يصنع بالشام منافعها وخواصها ووجوه استعمالها: قوته قوة تجلو او تعفن بعض الاطبا صالح لانضاج الورم وتجميع القيح ويلين الاورام الجاسية الرازي حار مقرح للجسد قوي في ذلك

תרגום

צאבון [=סבון] - יש מן הצאבון צאבון הידוע בשם אלרקי הקרוי על-שם דקא והוא צאבון יבש הדומה לכוורת דבורים העשוי בצורת חלות ואפשר שהוא נעשה באלשם.

תועליותיו, סגולותיו ודרכי השימוש בו: כוחו - כוח מנקה או מסרית. ומקצת הרופאים [אומרים]: הסבון טוב להבשלת הנפיחות ומקבץ את המוגלה ומרכך את הנפיחויות הקשות. אלדאוי: חם, גורם לעור הגוף לפצעים - חזק בכך. (עמ' 123)

55 A. Issa Bey, *Dictionnaire des Noms des Plantes*, Caire 1930 (להלן: עיסא) p. 155

56 גיל, כרך ג', תעודה 494, עמ' 210.

57 אסיות, כרך ב', עמ' 176, מספר 33.

58 אבן אלביטאר, כרך ב', עמ' 131. וכן ראה בתרחבה עמר, אבן אלביטאר, עמ' 74.

קטע זה מתייחס לסבון אשר יוצר באזור העיר אלרקה שבצפון סוריה. לאחר שהתמיסה שממנה נעשה הסבון הורתחה ויובשה, נחתך המוצר לריבועים ומכאן כנראה תיאור הסבון כחלת דבש. לסבון הארץ-ישראלי היה מוניטין רב ובימי הביניים המוקדמים הוא יוצר ברמלה ואף יוצא ממנה.⁶⁰ בתעודת סוחרים משנת 1067 לערך נזכר הסבון השאמי שנמכר בצור, בעוד שהסבון המגדכי לא נמכר כלל.⁶¹ הידיעה אודות הסבון ה"רקי" אצל אבן בכלארש, משקפת, ללא ספק, את המציאות שבה היה הסבון מיובא לספרד מאזור אלשאם.

صدف - يعرف بالشام الطليس وقيل ان الطليس هو الاصداف الصغار
منافعها وخواصها ووجوه استعمالها: اذا كان طريا واكل لبن البطن ولا سيما مرقه وما كان
منه عتيقا واحرق وخلط بقطران وسحق وقطر على الجفن لم يدع الشعر الزائد ان ينبت في
العين بعد نتفه

תרגום

צדף - ידוע באלשאם כטלס ויש אומרים כי הטלס הם הצדפים הקטנים.
תועליותיו, סגולותיו ודרכי השימוש בו: אם הוא טרי כשאוכלים אותו, מרכך את
הבטן ובמיוחד המרק שלו. והישן ממנו, ששורפים ומערבבים אותו בקטראן,
ושוחקים אותו ומטפטים אותו על גבי העפעף, אינו מניח לשיער המיותר לצמוח
בעין לאחר מריטתו. (עמ' 123)

הטלס הוא שמו היווני של סוג צדפות הידוע גם בימינו בשם Tellina.⁶² לאורך חופי
ארץ-ישראל ישנם כמה מיני צדפות מהסוג טאלינה וקשה לדעת לאיזה מהמינים מתכוונים
המקורות.⁶³ מידע דומה לזה שמביא אבן בכלארש מביא גם אבן אלביטאר: "טליסא - הוא
מין של צדפים קטנים שאנשי אלשאם קוראים להם טלינס ואנשי מצרים [קוראים להם]
דלינס. מלפתים בו את הפת כשהוא מלוח."⁶⁴

توتيا - ...ومنه التوتية (1) المحمودي يكون بالشام والفرقية والاندلس وبها يصبع
النحاس الاحمر
منافعها وخواصها ووجوه استعمالها: قابضة مبردة تملأ القروح لحما وينشف الرطوبات التي
في العين وقوتها اذا غسلت مجففة اشد تجفيفا من كل شي من غير لذع وهي ناقعة من
القروح السرطانية ومن القروح الخبيثة

59 אלמקדסי, עמ' 180, השווה גיל, כרך ג', תעודה מספר 503, עמ' 254.

60 גיל, כרך ג', תעודה מספר 508, עמ' 274. בראשית המאה הארבע-עשרה ציין דמשקי בהקשר
לשמן הזית המשוק בשכם: "הם עושים סבון משובח, המיוצא לכל הארצות ולאי הים
התיכון", ראה אלמשקי, نخبة الدرر في عجائب البر والبحر, تحقيق A. F. Mehren, ליפציג 1923,
עמ' 200.

61 השווה: אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 158, הערה 6.

62 א' ברש וצ' דנין, מגדוד להכרת רכיכות בים התיכון בישראל, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 86.

63 אבן אלביטאר, כרך ג', עמ' 104. וכן שם, עמ' 82, הערך "צדף".

תרגום

תותיא - ... וממנו אלתותיה (1) אלמחמודי המצוי באלשאם ובאפריקה ובאנדלס
ובו צובעים את הנחושת האדומה.
תועליותיו, סגולותיו ודרכי השימוש בו: מכווץ, מקרר, ממלא את המורסות בשר
ומייבש את הלחיות הקיימות בעין. ותכונתו - אם רותצים בו - מייבש ייבוש עז
מכל דבר אחר מבלי לצרוב. והוא מועיל לפצעים הסרטניים ולפצעים המזוהמים...
(עמ' 126)

התותיא היא האבץ ונראה שדבריו של אבן בכלארש מבוססים על דברי אבן אלג'זאר⁶⁵
שטען שמין אלתותיא אלמחמודי מצוי גם בארץ אלשאם. אך כבר אלתמימי, בסוף המאה
העשירית, דחה טענה זו וציין רק את מציאותו של מין תותיא מקומי, שנאסף באזור מישור
החוף הלבנוני ושערכו בריפוי העיניים הוא נמוך.⁶⁶

خوخ - يسمى الشعرا واهل الشام يسمونه الدراقن والخوخ هو الفرسك وهو الشفاح الفارسي
ومنه ضرب فيه حمرة لا زغب فيه يشبه بعض الناس اللقاح ومنه الزهري

תרגום

ח'וח' - הוא נקרא שערא ואנשי אלשאם קוראים לו דדאקן והח'וח' הוא הפרסק
והוא אלתפאה אלפארסי ויש ממנו מין שיש בו אודם ושאין בו פלומה, אשר חלק
מן האנשים מדמים שהוא הלפאה, ויש ממנו [מין הנקרא] [הח'וח'] אלוהרי. (עמ'
129)

הח'וח' הוא האפרסק (Prunus persica) ובסוריה רבתי באופן מיוחד כונה האפרסק בשם
דדאקן. עובדה זו מוזכרת על-ידי אלדינורי ועל-ידי סופרים רבים מתקופת ימי הביניים
המאוחרים, דבר המעיד על גידולו באזורנו בתקופות אלה.⁶⁷ הרמב"ם, באגרתו הרפואית
לשליט האיובי אלאפציל, המליץ לו על תבשילים שונים ובהם מרק המורכב מפירות
וירקות שונים: "... ואלה שהוכנו בורע דלעת או בתרד או בירבוז או באפרסקין, הוא
שאנשי סוריה וארץ-ישראל קוראים אלח'וח' - כולם טובים בתקופת הקיץ."⁶⁸

64 אבן ג'זאר אחד מרופאי קירואן. מת בשנת 1009.

65 אלתמימי, עמ' 102-א-102ב.

66 אלדינורי, עמ' 166, 174. הרמב"ם, שמות, מספר 397. אלבגדאדי, עמ' 76. אבן אלביטאר,
כרך ב', עמ' 192. אלאסראילי, עמ' 221. עוד ראה J. E. Dinsmore and G. Dalman, "Die Pflanzen Palastinas", Zeitschrift des Deutschen Palastina Vereins 34 (1911), p. 37, n. 659.

67 תשובות רפואיות, בתוך הרמב"ם, ביאור שמות הרפואות, מהדורת ד' מונטנר, ירושלים
תשכ"ט, עמ' 148.

אלעמרי (מת ב-1349), אחד ממחברי האנציקלופדיות שנכתבו בתקופה הממלוכית, מונה את האפרסק עם שאר גידולי אלשאם: "וח'וח' - הוא נקרא אלדראקן."⁶⁶
 خيار - هو الجملائا وهو خيار باذرتج... وهو القفا الشامي وهو الخيار الماكول ويعرف بالعجمية بينالش

תרגום

ח'יאר - הוא הג'לטמ'א והוא ח'יאר באד'דנג' ... והוא הקת'א אלשאמי והוא הח'יאר הנאכל והוא ידוע בספרדית המקומית (עג'מית) בשם כנאלש. (עמ' 129)

הכוונה היא למלפפון (Cucumis sativus) וגם כהן אלעטאר אלאסראילי הזכיר בשם זה את המלפפון, אגב תיאור ח'יאר אלבאד'דוג': "ויש אומרים שהוא ח'יאר המים הנאכל והוא הקת'א אלשאמי."⁶⁷

غافت - الغافت اربعة أصناف... ومنه صنف ثاني يعرف بالغافت الفلسطيني [הובא בשוליים בעליונים מחוץ לסבלה]

תרגום

ע'אפת - הע'אפת הוא ארבעה מינים ... וממנו מין שני הידוע בשם ע'אפת פלסטיני (עמ' 133)

צמח זה נזכר גם במקורות אחרים וזיהויו אינו מוחלט, כפי שציין אבן אלביטאר: "כבר רבו המתלוקות לגבי הצמח הזה בין הרופאים מן המזרח [מסרק] והן מן המערב [מעירב] עד כי לא התבררה אמיתתו אצל אף אחד מהם ... ובאשר לרופאי עירק ואלשאם ומצרים, הרי אינם מכירים כלום ממה שהזכרנו ומשתמשים בצמח אחר, שמרירותו עזה, אשר לו פרחים כחולים הנוטים להתארך ... וצבע גבעוליו נוטה לצהוב וכולו מר מאד."⁶⁸ כהן אלעטאר אלאסראילי מציין, שישנם שני סוגים של תמצית ע'אפת; אחד מהם מופק מהצמח הגדל באדמת אלשאם. אין לו טעם אך יש לו ריח מעט מסריח.⁶⁹

כיום, צמח זה מזוהה עם האבגר הצהוב (Agrimonia eupatoria),⁷⁰ צמח נדיר מאד בארץ שגדל בגליל העליון, החרמון והגולן בקרבת נחלים ומעיינות. בלבנון הוא נפוץ יותר.⁷¹ נראה שבעבר גדל בארץ צמח תרבות לצרכים רפואיים. גם כיום מפיקים מהצמח תכשירים לריפוי מחלות מעיים ודרכי הנשימה.

68 ابن فضل الله العمري، مسالك الابصار في ممالك الامصار، تحقيق اين فزاد سيد. يضا لاورد במסגרת Textes Arabes et Etudes Islamiques, Tome 23, Paris 1985, p. 25 אלקלקשנדי, כך ד', עמ' 87 וכן البدری. نزهة الانام في محاسن الشام، بيروت 1980، ص 124.

69 אלאסראילי, עמ' 221, השווה עיסא, עמ' 62, מספר 10.

70 אבן אלביטאר, כך ג', עמ' 145.

71 אלאסראילי, עמ' 272.

72 על זיהויו, ראה עיסא, עמ' 7, מספר 11. ועוד ראה הרמב"ם, שמות, מספר 403.

73 ע' כהן וא' שמידע, "המבוקש מגיא הסחנות - אבגר צהוב", טבע וארץ ל (9) (תשמ"ח), עמ' 13.

شیח ארמיני - قيل هو ابروطن والشيخ نوعان يوتى به من خراسان وهو الجيد وشيخ يوتى به من الشام وهو دون الخراساني

תרגום

שיח ארמיני - יש אומרים שהוא אידוסן. והשיח הוא שני מינים שאותם מביאים מח'ראסאן והוא הטוב, ושיח המובא מאלשאם והוא נחות מהח'ראסאני. (עמ' 136)

השיח הוא שם כללי למיני הלענה (Artemisia).⁷⁴ אבן אלביטאר ואלע'וז' מזכירים בין מיני הלענה (אפסנתין) גם את המין הסורי.⁷⁵ המין המפורסם והנפוץ ביותר עד היום בשימוש באזורנו הוא לענת המדבר - Artemisia sieberi, הקרוי בערבית בשם שיח'.

סיכום

לחיבורו של אבן בכלארש, אלמסתעיני, חשיבות רבה להבנת התיאוריה הפרמקולוגית הקדומה. חיבור זה מייצג את שיאה של הרפואה המוסלמית ואת פריחתה במערב, בספרד ובארצות צפון אפריקה, וגם את חלקם של היהודים בפיתוח ענף זה באותן הארצות. במאמר זה הצגנו את רוב המידע המשוקע בספרו של אבן בכלארש והנוגע לחומרי הרפואה שמקובל היה שמוצאם מאזור אלשאם. חשיבות המידע היא בהבאת ידיעות המשקפות את המציאות הבוטאנית בימיו וגם בהבאת מקורות קדומים יותר, שפעמים אינם ידועים לנו כיום משום מקור אחר. סקירת המידע השאמי המובאת על-ידי אבן בכלארש מעידה על מסחר מפותח בחומרי רפואה בין המזרח למערב. במיוחד מאששת הסקירה את המחקרים המורים שאזור אלשאם היה מקור חשוב באספקת חומרי מרפא ואף מראה על קיומו של ענף רפואי סורי ייחודי.

74 לפי עיסא, עמ' 22, מספרים 10-11: שיח ח'ראסאני הוא A. santonica והשיח הארמיני הוא A. pontica

75 מחמד בן מחמד ... עבדאללה ראדי אלדין אלע'וז' אלדמשקי אלמידי (1457-1529).

76 אבן אלביטאר, כך א', עמ' 41. S. Hamarneh, "Medical Plants, Therapy and Ecology in al-Ghazzi's Book on Agriculture", Studies in History of Medicine, 2 (1978), p. 240